

Živilė Nedzinskaitė

„VIRTUTE PUGNANT, NON NUMERO VIRI“:
1621 M. CHOTYNO MŪŠIS
MOTIEJAUS KAZIMIERO SARBIEVIJAUS
KŪRYBOJE IR LDK JĖZUITŲ POETIKOS
IR RETORIKOS PASKAITOSE

Anotacija. 1621 m. įvykęs Chotyno mūšis, kuriame Lenkijos ir Lietuvos kariuomenė, vadovaujama LDK didžiojo etmono Jono Karolio Chodkevičiaus, sumušė gerokai gausesnes turkų pajėgas, buvo ne tik svarbus politinis įvykis, bet inspiravo ir poetinius kūrinius.

Su Chotyno pergale ir tame mūšyje dalyvavusiais didikais susiję nemažai Sarbievijaus kūrinių. Juose Chotynas tapo pasipriešinimo prieš turkų grėsmę, krikščionybės priešus, o ir apskritai prieš blogi simboliu. Šiuose kūriniuose galima išskirti kelis su Chotyno mūšiu susijusius momentus: mūšio preliudiją (*Sacra lithotesis*, kuriame apdainuojamas Kražių bažnyčios kertinio akmens dėjimas prieš Chodkevičiui išvykstant į mūšį), mūšio vyksmą ir eigą („Galezo daina“, *Lyr. IV*, 4; odė Jonui Rudaminai, *Lyr.*, III, 24 ir kt.), pasekmes ir padėką pasiekus pergale (odės Jonušui Skuminui Tiškevičiui, *Epod.*, 9–12). Kone visose *Lyricorum libri* poetas laikosi nuostatos, kad iš Rytų kylantį pavojų galima nugalėti tik lenkams ir lietuviams susitelkus į vieną kumštį, nesipykstant dėl menkniekių.

Sarbievijaus eilės, skirtos Chotyno mūšiui, buvo cituojamos XVII–XVIII a. LDK jėzuitų kolegijų dėstytojų per poetikos ir retorikos paskaitas. Jas kaip sektinus pavyzdžius profesoriai pasitelkdavo aiškindami šlovinamųjų odžių rūšis, struktūrą ir galimus kompozicijos būdus. Sarbievijaus strofos cituotos ne vien kaip to meto poetikos

kanonus atitinkantys kūriniai, bet ir kaip ugdantys mokinių pasaulėžiūrą, plečiantys jų akiratį, žadinantys patriotizmą, puoselėjantys meilę bei ištikimybę tėvynei ir krikščioniškoms vertybėms.

Raktažodžiai: literatūra – istorija ir kritika; jėzuitų edukacija, odė (literatūra); lietuvių literatūra, lietuvių literatūra (lotynų).

Paprašytas išvardyti bent penkis garsiausius visų laikų Lietuvos mūšius šių dienų lietuvis vargu ar paminėtų tarp jų Chotyną¹. Vis dėlto 1621 m. Chotyno mūšis buvo pati didžiausia gynybinė XVII a. Lenkijos ir Lietuvos Respublikos operacija ir didžiausias pozicinis mūšis to meto Europoje. Būtent prie šios Dniestro tvirtovės vyko lemtinga „kryžiaus ir pusmėnulio“ kova, kurios baigtis bent pusei amžiaus sustabdė musulmonų veržimąsi į Europą. Lenkijos ir Lietuvos valstybė, susidūrusi su turkų grėsme, patyrė sunkų išbandymą, bet pilietiškumo ir solidarumo egzaminą tą kartą išlaikė puikiai. Tad Chotyno mūšis turėjo ypatingos reikšmės ir tuomet, ir vėlesnėse kovose su stiprėjančia ir visai Europai grasinančia jėga iš Rytų – turkų valstybe.

Keletas istorinių faktų. Konfliktas su Turkija įsiliepsnojo po 1620 m., kai Lenkijos kariuomenė Moldavijoje pralaimėjo Tectoros (Cecoros) mūši. Tuomet Abiejų Tautų Respublikai ėmė grėsti Turkijos invazija. Nelaukdama priešo įsiveržimo, Lenkijos ir Lietuvos valstybė surinko kariuomenę, persikėlė per Dniestrą ir įsitvirtino Chotyno tvirtovėje ir aplink ją. Netrukus atvyko ir gerokai gausesnės turkų-totorių pajėgos².

Mūšyje, kuris truko daugiau nei mėnesį (nuo rugsėjo 2 d. iki spalio 9 d.), susikovė jungtinė Lenkijos ir Lietuvos kariuomenė, vadovau-

¹ Dažniausiai šį mūšį mini literatūrologai (Eugenija Ulčinaitė, Skirmantė Šarkauskienė, Eglė Patiejūnienė), aptardami XVII a. literatūros kūrinius, ypač dedikuotus arba kaip nors susijusius su didžiuoju LDK etmonu Jonu Karoliu Chodkevičiumi. Chotyno pergalės 390-osios metinės paskatino išsamesnius kelių šalių (Lietuvos, Ukrainos) mokslininkų tyrimus, kurie apibendrinti knygoje: Alfredas Bumblauskas, Genutė Kirkienė, Petro Sas, *1621 m. Chotyno mūšis – mūšis dėl Vidurio Europos*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2011.

² *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. IV, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų institutas, 2003, p. 96.

jama didžiojo LDK etmono Jono Karolio Chodkevičiaus (Jan Karol Chodkiewicz, 1560–1621), ir turkų-totorių pajėgos, kurias vedė pats sultonas Osmanas II ir jo didysis viziris Huseinas Paša. Turkų-totorių kariuomenę sudarė apie 220 000 karių³, Lenkijos ir Lietuvos pajėgos, prie kurių prisidėjo ir kazokai, buvo daug kuklesnės – skirtingais duomenimis, perpus ar net trigubai mažesnės (nuo 40 000 iki 80 000)⁴, tačiau sugebėjo atsilaikyti prieš gerokai gausesnius turkų būrius.

Chotyno mūšis buvo ne momentinė kova, kurioje per dieną ar dvi išsprendžiama, kam atiteks pergalė, bet ilga apgultis, būta ir abiejų kovojančių pusių barbariško žiaurumo (bijodami mirti iš bado, žmonės nuo aukšto skardžio šoko į Dniestrą), pavienių herojinių epizodų (iš tvirtovės išsiveržęs lenkų ir lietuvių husarų būrys išstūmė iš mūšio lauko daug didesnes priešų pajėgas), neįprastų (prie Chotyno europiečiai išvydo dramblius, kurie, tiesa, nedalyvavo kovose, o tik gabeno sultono mantą) ir tragiškų įvykių. Vienas iš jų – didžiojo etmono Chodkevičiaus mirtis (rugsėjo 24 d.), žyminti bene garsiausio XVII a. karvedžio epochos pabaigą.

Taigi Chotyno mūšis buvo ne tik svarbus karinis ir politinis įvykis, bet ir poetinius kūrinius inspiravęs šaltinis.

CHOTYNAS SARBIEVIJĀUS POEZIJOJE

Motiejus Kazimieras Sarbievijus (Matthias Casimirus Sarbievius, Maciej Kazimierz Sarbiewski, 1595–1640) parašė nemažai poetinių kūrinių, skirtų Chotyno pergalei ar šiame mūšyje dalyvavusiems didikams. „Šiaurės Horacijaus“ kūryboje šis mūšis tapo pasipriešinimo turkų grėsmei, kitatikų invazijai, o ir apskritai bet kokiam blogiui

³ Józef Tretiak, *Historia wojny Chocimskiej*, Kraków: Krakowska spółka wydawnicza, 1921, p. 131–134.

⁴ *Ibid.*, p. 131–134; *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. IV, p. 96; Leszek Podhoroński, *Chocim 1621*, Warszawa: MON, 1988, p. 16; Zygmunt Ryniewicz, *Bitwy świata: leksykon*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1995, p. 130; Alfredas Bumbauskas, Genutė Kirkienė, Petro Sas, *op. cit.*, p. 34.

simboliu. Mat prie Chotyno nuo musulmonų buvo apginta ne tik Europos teritorija ir joje esančių valstybių nepriklausomybė, bet ir senojo žemyno dvasinės vertybės, liudijančios čia gyvenančių tautų krikščioniškąjį mentalitetą.

Sarbievijaus kūrybos tyrėjai didžiausią dėmesį skiria jo poezijoje pasireiškiančiai Antikos realijų ir krikščioniškų vertybių sintezei, poetinių formų ypatybėms, turinio gilumui ir platumui, netikėtoms minčių jungtims⁵. Tačiau reikia pastebėti, kad Sarbievijui rūpėjo ir visuomeninis-politinis krašto gyvenimas⁶, jo kryptys ir galimybės. Chotyno tema jo kūryboje atsirado neatsitiktinai. Pagrindiniai šio mūšio herojai – LDK didysis etmonas Chodkevičius, mūšyje dalyvavęs dar labai jaunas karalaitis Vladislovas⁷, didikų Rudaminų giminė⁸. Būtent šiems didikams (Chodkevičiui ir Rudaminoms) skirti kūriniai žymi ir Sarbievijaus poetinio kelio pradžią. 1619 m. pasirodė Chodkevičiui skirtas *Obsequium gratitudinis*⁹, pasirašytas Kražių Apolono vardu, 1620 m. – nepasirašytas epitalamijas *Hymenodora honore et*

⁵ Eugenija Ulčinaitė, „Motiejus Kazimieras Sarbievijus – dviejų pasaulių poetas“, in: Motiejus Kazimieras Sarbievijus, *Lemties žaidimai = Ludi Fortunae*, Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. XXII–XXXVII; Ona Daukšienė, „M. K. Sarbievijaus odės švč. Mergelei Marijai: krikščioniškosios poezijos raidos atspindžiai“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 18, 2004, p. 169–186; Eadem, „M. K. Sarbievijaus religinės poezijos sluoksniai“, in: *Kražiai amžių sandūroje, (Vilniaus Dailės akademijos darbai, 36)*, 2005, p. 53–62; Eadem, „Lietuviškosios religinės tapatybės raiškos užuomazgos ir jų ženklai XVII amžiaus LDK poezijoje: M. K. Sarbievijaus religinės tematikos tekstai“, in: *Literatūra*, 48 (7), 2006, p. 67–81.

⁶ Darius Kuolys, „Sarbievijus politiniame Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teatre“, in: *Mathias Casimirus Sarbievijus in cultura Lithuaniae, Poloniae, Europae = Motiejus Kazimieras Sarbievijus Lietuvos, Lenkijos, Europos kultūroje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998, p. 324–325.

⁷ Chotyno mūšio metu karalaičiui buvo 26-eri, vėliau Sarbievijus tapo jau karaliaus Vladislovo Vazos rūmų pamokslininku (1635–1640).

⁸ Jėzuitas Andriejus Rudamina (1595–1632) buvo vienas iš studentų su kuriais Sarbievijus mokėsi Vilniuje ir Romoje. 1625 m. jis išvyko misionieriauti į Indiją, vėliau – į Kiniją.

⁹ Visas kūrinio aprašas pateiktas knygoje *XVII a. Lietuvos lotyniškų knygų sąrašas*, sudarė Daiva Narbutienė ir Sigitas Narbutas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998, nr. 1032.

*gloria*¹⁰, sukurtas Chodkevičiaus dukros Onos ir Jono Stanislovo Sapiegos vestuvėms, o 1621 m. – *Sacra Lithothesis* (pasirašytas *ab eiusdem collegii Chodkieviciani studiosa iuventute*)¹¹, skirtas bažnyčios, kurią Kražiuose fundavo etmonas, prieš išvykdamas į Chotyno mūšį, kertinio akmens pašventinimui. Rudaminoms dedikuotas 1622 m. kūrinys *Memoriae aeternae*¹², kurio autorių nurodyta daugybė, tačiau kūriniai iš šio ir anksčiau minėtų leidinių vėliau buvo įtraukti į Sarbievijaus poezijos rinkinius.

Chotyno mūšio tema Sarbievijaus kūryboje Lietuvos ir Lenkijos mokslininkų dažniausiai analizuojama kaip kontekstinis XVII a. reiškinys. Vis dėlto kaip tik Chotynas jo kūryboje tapo pasipriešinimo turkų grėsmei, taip pat ir bet kokiam blogiui ženklui, simbolizavo krikščioniško ir islamiško pasaulių sandūrą, atspindėjo mesianizmo idėją – tarsi iš aukščiau sarmatams paskirtą priedermę apsaugoti Europą nuo kitatikių priešų (šiuo atveju, musulmonų) įsiveržimo, o Abiejų Tautų Respublika įsivaizduota kaip apsauginė užtvara tarp „pusmėnulių“ ir „kryžiaus“ pasaulių. Chotyno mūšio karvedžiai ir didvyriai atspindi Kristaus kario (*miles christianus*)¹³ idealą, kuris Renesanso ir Baroko epochoje buvo plačiai paplitęs visoje Europoje, aprašytas ir propaguotas jėzuitų teologų¹⁴, tapęs tikro tikėjimo simboliu. *Miles christianus* kaunasi ne tik su išorės priešais, gina savo tėvynę, idealus, tikėjimą, bet grumiasi ir su savo paties ydomis.

¹⁰ *Ibid.*, nr. 998.

¹¹ *Ibid.*, nr. 1037.

¹² *Ibid.*, nr. 59.

¹³ Šis vaizdinys išsamiai apibūdintas Jolitos Liškevičienės knygoje *Mundus emblematum: XVII a. Vilniaus spaudinių iliustracijos*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2005, p. 73–80.

¹⁴ [Robertus Bellarminus], *De officio principis christiani libri tres. Auctore Roberto Bellarmino S. R. E. Card. e Societate Iesu [...]*, Coloniae Agrippinae: Apud J. Kinchium, 1619; [Matthaeus Bembus], *Bellator Christianus: hoc est ratio christiane, pie, feliciterque bella et apparandi et gerendi, summorum imperatorum, regum et aliorum christianorum ducum exemplis expressa et notis brevibus illustrata, auctore r. p. Matthaeo Bembo, Societatis Iesu doctore theologo*, Coloniae Agrippinae: In officina Birkmannica sumptibus Hermanni Mylii, 1617; Antonio Possevino, *Il soldato christiano [...]*, in Venetia: Appresso Dominico Imberti, 1604.

Tik taip jis gali „priartėti prie savo mokytojo Kristaus ir tapti krikščioniškosios bendruomenės pavyzdžiu, kovojančiu su žemiškuoju blogiu, idant užsitikrintų išganymą ir amžinąją Dievo karalystę“¹⁵. Visi Chotyno mūšio herojai pasižymi pamaldumu, todėl jiems padeda Aukščiausiasis. Neatsiejamą drąsos ir pamaldumo jungtį iliustruoja Chodkevičiui skirtos epigramos pirmosios eilutės, kuriose remiamasi jo herbe esančiais simboliais¹⁶:

Crux micat in telo, crux altera calce coruscat:
Forsitan haec fortem nuntiat, illa pium.
(*Epigr.* 83, 1–2)

(Kryžius spindi ant strėlės, kitas kryžius žybcioja pasagoje; / gal pirmas [kryžius] liudija, kad yra drąsus [Chodkevičius], o antras – kad pamaldus.¹⁷)

Tik vėliau, taip pat remdamasis etmono herbo simboliais¹⁸, poetas vardiija kitas kūrinio adresato savybes – dosnumą ir palankumą:

Aurea tergemino volvuntur flumina lapsu:
Ista docent largum flumina forsant herum.
Felicem gestat felix avis ore lapillum:
Felicem dominum forsant et illa notat.
Quid dubitem fortem, felicem et dicere largum,
Cum Gryps ad voces annuat ense meas?
(*Epigr.* 83, 3–8)

(Trigubu srautu srūva aukso upės: / tokios upės gal patvirtina, kad herojus yra dosnus. / Sėkmę lemiantis paukštis neša snape sėkmę lemiantį brangakmenį: / gal ir jis rodo, kad ponas yra maloningas. / Kodėl abejoju pasakyti, kad [ponas] yra drąsus, maloningas ir dosnus, jei Grifas mano žodžiams pritaria mojuodamas kardu?)

¹⁵ Jolita Liškevičienė, *op. cit.*, p. 74.

¹⁶ Sudėtiniame Chodkevičiaus herbe, be kitų elementų, vaizduojama strėlė (Kościeszka) ir pasaga, kurios viduje kryžius (Jastrzębiec).

¹⁷ Čia ir toliau, kur nenurodoma kitaip, pateikiamas straipsnio autorės pa-
žodinis vertimas.

¹⁸ Trys upės (Korcza), paukštis, snape laikantis žiedą, grifas su kardu (Gryf).

Sarbievijaus poezijoje atsispindi keli su Chotyno mūšiu susiję momentai, darniai besidėliojantys į žiedinės schemos ciklą: pasirengimas ir išvykimas į mūšį (*Sacra lithotesis*, kuriame apdainuojamas Kražių bažnyčios kartinio akmens dėjimas prieš Chodkevičiui išvykstant į mūšį), mūšio vyksmas ir eiga („Galezo daina“, *Lyrice*. IV, 4), žymiausių mūšyje dalyvavusių didikų nuopelnai (karalaičiui Vladislovui *Lyrice*. II, 22; Jonui Rudaminai *Lyrice*. III, 24, 25), mūšio pasekmės ir padėka pasiekus pergale (karalaičiui Vladislovui *Lyrice*. II, 28, Jonušui Skuminui Tiškevičiui *Epod.* 9–12).

Sarbievijaus kūrinis, kuriuose Chodkevičius išlydimas į mūšį arba reiškiamas padėka kovai pasibaigus, mokslininkai yra tyrę įvairiais aspektais¹⁹, todėl apžvelgsiu vieną iš kūrinių, skirtų mūšio eigai.

Bene garsiausias iš tokių yra vadinamoji „Galezo daina“ (*Lyrice*. IV, 4)²⁰, kurią galėtume laikyti epiliju (jį sudaro 92 eil.). Kūrinys struktūruojamas pasitelkiant rėminę kompoziciją. Įžangoje pasakojama, kaip Dakijos žemdirbys Galezas ardamas lauką išverčia žemėje užsiliokusius ginklus ir žuvusiųjų kaulus, kurie jam primena apie kadaise toje pačioje vietoje regėtą kovą. Dėstymą, arba pasakojimą, sudaro Galezo prisiminimai apie mūšį ir jo aprašymas. Kūrinio epilogė žemdirbys iš prisiminimų vėl grįžta į tikrovę, prie kasdienių darbų.

¹⁹ Skirmantė Šarkauskienė, „Motiejaus Kazimiero Sarbievijaus *Akmens pašventinimas: tarp teatro ir emblemos*“, in: Motiejus Kazimieras Sarbievijus, *Akmens pašventinimas (Sacra Lithotesis)*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, p. 7–35; Eglė Patiejūnienė, *Brevitas ornata: Mažosios literatūros formos XVI–XVII a. LDK spaudiniuose*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998, p. 117, 175–177; Jolita Liškevičienė, *op. cit.*, p. 102–106; Ona Daukšienė, „Švč. Mergelės Marijos vaizdavimas LDK XVII a. poezijoje: M. K. Sarbievijaus *Keturios Mergelės Motinos mylios*“, in: *Virgo venerabilis: Marijos paveikslas Lietuvos kultūroje, (Religinės kultūros paveldo studijos, 3)*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2011, p. 9–31.

²⁰ *Celebris polonorum de Osmano, turcarum imperatore, victoria, proelio ad Chocimum dacico, anno Domini MDCXXI, VI nonas septembres commisso, parta Galesi, agricolae Dacici, cantus inducitur* (Garsioji lenkų pergalė sutriuškinus Turkijos imperatorių Osmaną mūšyje prie Chotyno 1621 metų rugsėjo 3 dieną, Galezo, Dakijos žemdirbio, daina).

„Galezo dainos“ įžanga tarsi atliepia romėnų žemdirbio apmąstymus po Romai pražūtimi grasinusių kovų ir Cezario nužudymo Vergilijaus *Georgikose*:

Scilicet et tempus veniet, cum finibus illis
agricola incurvo terram molitus aratro
exesa inveniet scabra robigine pila
aut gravibus rastris galeas pulsabit inanis
grandiaque effossis mirabitur ossa sepulcris.

(Verg. *Georg.* I, 493–497)

(Bet ateis kada nors laikai, kuomet koks sodietis,
Ardamas lauką šiose šalyse savo arklų kreivuoju,
Ras surūdijusią ietį arba sunkaus jo kauptuvo
Smūgis pataikys į šalną, ir jis, atkasdamas kapą
Dirvoj, apstulbęs stebėsis kovotojo kaulų didybe.²¹)

Sarbievijus savo kūrinį pradeda tęsdamas Vergilijaus mintį. Kaip nusakyta Antikos poeto kūrinyje, ateina laikas, ir *agricola* Galezas beardamas išverčia „skydų, šalimų ir kaulų / Krūvas didžiausias“ (*galeas clipeosque passim ac / magnorum acervos eruit ossium*, eil. 4–5). Tikėtina, kad kaip tik cituotos Vergilijaus eilutės bus šioje vietoje inspiravusios „krikščionių Horacijų“, nes tai liudija vienoda abiejų poetų leksika: *aratrum* (arklas), *galea* (šalmas), *ossa* (kaulai). Pamatęs, ką išvertė arklas, senasis žemdirbys leidžiasi į prisiminimus, kai, būdamas vaikas, turkų paimtas į nelaisvę, jis stebėjo mūšį. Čia baigiasi įžanga ir prasideda pagrindinė kūrinio dalis – pasakojimas.

Mūšis Sarbievijaus kūrinyje pavaizduotas ne kaip sunki ir varginanti apgultis, o kaip vienas, nors ir permainingas, abiejų kovojančių pusių susidūrimas. Todėl jį turėtume traktuoti ne kaip realių įvykių atspindį, bet poeto fantaziją, XVII a. literatūros teoretikų leidžiamą ir propaguojamą meninę priemonę *fictio* – išmonę. Savo teoriniame veikale *Characteres lyrici* Sarbievijus yra pabrėžęs, kad odės rašomos

²¹ Publius Vergilius Maro, *Georgikos*, iš lotynų kalbos vertė Alfonsas Nyka-Niliūnas, Vilnius: Baltos lankos, 1997, p. 25.

dviem būdais. Antrasis iš jų – netiesioginis (*obliquus*) – reikalauja didelio talento ir meistriškumo, nes į visą odę reikia įpinti kokią nors išmonę ar kaip kitaip netiesiogiai perteikti mintį²². Tad remdamasis pripažintų teoretikų nurodymais ir savo paties įžvalgomis, Sarbievijus prieš skaitytojo akis kuria išgalvotą, tačiau labai įtikinamą mūšio vaizdą, poetinę galimos jo eigos viziją, tarsi teatro scenoje lemiamai kovai sustato lenkų-lietuvių ir turkų kariuomenes:

Heu, quanta vidi proelia, cum Dacis
Concertus hastis campus, et horridi
Collata tempestas Gradivi,
Ambiguus fluitaret armis!

Suspensa paulum substitit alitis
Procella ferri; donec ahenea
Hinc inde nubes sulphurato
Plurima detonuisset igni.

Tum vero signis signa, viris viri,
Dextraeque dextris, et pedibus pedes,
Et tela respondere telis,
Et clipeis clipei retundi.
(*Lyric. IV, 4, 25–36*)

(Ak, kokį mūšį teko matyt tada,
Kai ietys švilpė Dakijos laukuose
Ir Marsas lyg audra grumėjo,
Kintančią sėkmę žadėjo ginklai.

Trumpam sustojo tarsi veržli audra
Plieninės gretos, pult pasirengusios,
Kol debesys sieros ugniniai
Dangų aptraukė, sugriaudus ginklams.

²² Mathias Casimirus Sarbievijus, *Poetica: Praecepta poetica. De perfecta poesi = Poetika: Poezijos mokslas. Apie tobulą poeziją*, t. 1, parengė, papildė, pratarmę parašė ir rodykles sudarė Ona Daukšienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009, p. 26: „Il modus, maioris ingenii et artis, est obliquus, cui fictio per totam odam aliqua admiscetur vel aliquis modus indirectus tractandi sententiam.“

Tada tik puolė: pulkas vienu – kitus
Ir vyras vyrą, rankom susirėmė,
Atsimušė į kardą kardas
Ir sužvangėjo į skydą skydas.²³)

Jau pirmose mūšio aprašymo eilutėse Sarbievijus taupiai, bet taikliai apibūdina abi kovojančias puses. Visa lenkų kariuomenė su-traukiama į metonimiją *Sarmata acer* – visi kariai tampa tarsi vienu aštriu ieties smaigaliu, ginančiu tiesą, teisingumą ir tikėjimą, vienu milžinišku *miles christianus*, kuris, pasitelkęs ir fizines, ir dvasines jėgas, pasiryžęs sunaikinti iškilusią grėsmę. Būdvardis *acer* Sarbievi-jaus pavartotas neatsitiktinai. Jis reiškia ir „veržlus, karštas, ryžtingas, negailestingas“. Taip vienu būdvardžiu apibūdinama visa jungtinė Lenkijos ir Lietuvos kariuomenė.

Priešprieša drąsiems ir veržliems sarmatams yra turkai. Jie išri-kiuoja „auksu ir variu žvynuotus savo pulkus“ (*aere squalentes et auro catervas*), tačiau tauriųjų metalų spindesys mūšiu įsibėgėjus pasirodo esanti tik išorinė priedanga, slepianti menkas ir bailias sielas, kurių neveda didingas ir kilnus tikslas. Todėl, kai karius „užgriūva liūtis varinė“ (*impetus aereo defusus imbri*), kai „susi-maišo narsumas, įniršis ir pyktis“ (*miscet opus frequens furorque virtusque*), „šlovės troškimas“ (*ira famae*), turkų būriai, įbauginti negausių lenkų narsos, ima bėgti iš mūšio lauko. Pačiame kūrinio viduryje visa galia išsilieja ligi tol prislopinta, kone punktyrinė ir buvusi sunkiai pastebima mintis, atskleidžianti autoriaus pilietines pažiūras: tik suvieniję savo jėgas lenkai ir lietuviai yra nugalimi. Ji perteikiama dvigubo žaibo ir susiliejančių į vieną srautą kalnų upių metaforomis:

²³ Eugenijos Ulčinaitės vertimas čia ir toliau cituojamas iš: Motiejus Kazi-mieras Sarbievijus, *Lemties žaidimai = Ludi Fortunaе*, Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 287–295.

Contra sequacis pectora Sarmatae
Possent fugaces? Hinc ruit impiger
Polonus, hinc Lithuanus: atro
Quale duplex ruit axe fulmen,

Aut qualis alto se geminus iugo
Devolvitur amnis, raptaque cum suis
Armenta silvis, atque aperto
Praecipitat nemora alta campo.
(*Lyric*. IV, 4, 53–60)

(Jau neįstengia vargšai bėgliai atremt
Narsių sarmatų. Lenkas iš čia mitrus,
Iš ten lietuvis veržias; šitaip
Dvigubas žaibas į tamsą trenkia

Arba dvi upės nuo iškilių kalnų
Žemyn taip srūva, nešdamos su savim
Miškus ir visą gyvūniją,
Versdamos žemėn medžius aukštuosius.)

Norėdamas pabrėžti turkų kariuomenės gausumą, Sarbievijus nenurodo konkrečių skaičių, bet vardija daugelį senovės tautų, kurių gyventos žemės yra atsidūrusios Osmanų imperijos teritorijoje. Turkus, kaip įprasta to meto poezijoje, simbolizuoja įvairios trakų, skitų ir kitos gentys: bistonai (*Bistones*), getai (*Getae*), dakai (*Daci*), besai (*Bessi*), edonai (*Edoni*), dahai (*Dahae*), partai (*Parthi*), tesaliečiai (*Haemonides*), arabai (*Arabes*), konkanai (*Concani*), kidonai (*Cydones*), kilikai (*Cilices*), serai (*Seres*)²⁴. Kitos pusės kariams nusakyti

²⁴ *Bistones* – trakų gentis Abderos apylinkėse; *Getae* – trakų gentis prie Dunojaus, gyvenusi į pietus nuo dakų; *Daci* – trakų gentis Dakijoje (dab. Rumunijoje); *Bessi* – gentis Trakijoje; *Edoni* – viena iš trakų genčių; *Dahae* – skitų gentis, gyvenusi Kaukazo šiaurėje (dab. Dagestanas) ir Vidurinėje Azijoje; *Parthi* – stepių gentis, gyvenusi į pietus nuo Kaspijos jūros, garsėjusi puikiais raiteliais ir taiklais šauliais; *Haemonides* – Tesalijos gyventojai; *Concani* – puslaukinė gentis Kantabrijoje (Ispanijos sritis), kilusi iš masagetų, skitų klajoklių; *Cydones* – Kidonijos miesto (Kreta) gyventojai; *Cilices* – Kilikijos, esančios Mažojoje Azijoje tarp Pamfilijos ir Sirijos, gyventojai; *Seres* – kinų sinonimas.

vardijama mažiau tautų: lenkai (*Poloni*, arba *Lechi*), lietuviai (*Lit-huani*), prūsai (*Borussi*)²⁵, rusėnai (*Russi*)²⁶ ir Livonijos gyventojai (*Livones*). Tad naudodamasis *enumeratio* (išskaičiavimu) poetas tik sustiprina įspūdį apie nelygias kovojančiųjų pajėgas – turkų kariuomenė atrodo milžiniška, o saviškių – gerokai menkesnė.

„Galezo dainoje“ vaizduojamame mūšyje nėra išryškintų asmenybių: neaukštinama kariuomenių vadų narsa, nepavaizduota Chodkevičiaus mirtis, neapdainuojami atskirų didvyrių nuopelnai. Kūrinyje veikia tik dvi galingos jėgos, krikščioniškoji ir musulmoniškoji, įvardytos jas simbolizuojančių tautų ir genčių pavadinimais; turkų kariuomenė nusakoma žodžiu *Othomanas*, apibūdinančiu galingą *miles christianus* priešą²⁷.

Mūšio aprašymas Sarbievijaus kūrinyje užima du trečdalius teksto, tačiau jo vaizdas dinamiškas, papasakotas pirmu asmeniu išmoningai kaitaliojant esamąjį ir būtąjį laikus (*cerno, memini, vidi, non transierim*), kuriamas dažnai pasitelkiant jungtukus *et et* (34–36, 70–71 eil.), prieveiksmius *hac hic, hic hic, hinc hinc* (21–23, 41, 47, 54–55, 77–78 eil.), jaustukus *heu, pro* (15, 25, 61, 73 eil.), retorinius klausimus (49–54, 85–86 eil.), sušukimus (16–20 eil.). Todėl atrodo, kad žiūrovas vos spėja dairytis po sceną ir stebėti vis naujus Galezo taip emocingai jam atskleidžiamus mūšio vaizdus.

Kova baigiasi gėdingu priešo kariuomenės bėgimu ir jų sutriuškiniu: *Heu, quae iacentum strata cadaverum!* – „Ak, kiek lavonų liko gulėti čia!“ Mūšio aprašymo baigiamuoju akcentu tampa moralinis pamokymas – mūšio pabaigą lemia ne vien kovotojų narsa, pergalę skiria Dievas, kuris yra tikėjimo gynėjų pusėje:

[...] *Spes nimias Deus*
Plerumque fedos ducit ad exitus,

²⁵ Lenkijos Karalystei priklausiusios Prūsijos dalies gyventojai.

²⁶ *Russi* čia vadinami LDK ir Lenkijos teritorijose gyvenę rusėnai.

²⁷ *Hic Polonam / mordet adhuc Othomanus hastam* (*Lyric*. IV, 4, 75–76) – *Othomanas* graužia lig šiol lenkų ietį aštrią.

Ridetque, gaudentem superbum
Immodicis dare vela votis.
(*Lyric*. IV, 4, 81–84)

(Viltis per dideles
Nubaudžia Dievas pražūtimi baisia,
Jis pagyras tuščias išjuokia
Ir neišpildo besaikių norų.)

Odės pabaiga – dvi strofos, gražinančios į kūrinio įžangą. Jose Galezas iš prisiminimų grįžta į tikrovę: temsta, ir senasis žemdirbys turi pabaigti tos dienos darbus. Jam atrodo, kad paprastas kaimietis negali apdainuoti tokios garsios kovos – ją deramai įamžinti jis palieka ateinančioms kartoms²⁸.

Tad apibendrinant galima teigti, kad „Galezo daina“ – bene vienintelis Sarbėvijaus kūrinys, dedikuotas Chotyno mūšiui. Jis neatspindi tikrų mūšio įvykių ir realios jo eigos, tačiau atskleidžia XVII a. pradžios bendrąsias ideologines nuostatas, vyravusias jausenas, grėsmės ir nerimo nuojautas. Jas išreiškia Vakarų ir Rytų, krikščioniškos ir musulmoniškos tradicijų supriešinimas, dviejų gretimų, bet skirtingų pasaulių susidūrimas. Sarbėvijus, kaip ir dauguma to meto poetų, mano, kad pilietinė LDK žmogaus pareiga yra ginti tėvynę, o moralinė – tikėjimą. Tačiau tik darniai susivieniję *virtus*, *christianitas* ir *pietas* (drąsa, krikščionybė, pamaldumas) suteikia pranašumą prieš barbarus ar bet kokį blogį.

SARBĖVIJAUS KŪRINIAI APIE CHOTYNĄ LDK JĖZUITŲ POETIKOS IR RETORIKOS PASKAITOSE

Sarbėvijaus poezija tapo pavyzdine medžiaga, kuria buvo remiamasi LDK jėzuitų kolegijose per poetikos ir retorikos paskaitas: ji

²⁸ *Sistite, barbarae, / Non haec inurbana, Camenae, / Bella decet memorare buxo, / Maiore quondam quae recinent tuba / Seri nepotes* (*Lyric.*, IV, 4, 86–90: Nutilkite, prastuolės Mūzos, / Kovai šitai apdainuoti reikia / Skambaus trimito ir geresnės dainos, / Kurią gal ainiai mūs tolimi sudės).

gausiai cituota, skatinta imituoti²⁹, o vėliau turėjo įtakos ir proginei XVII–XVIII a. literatūrai.

Pagrindinė metodinė priemonė, pagrindusi visą jėzuitų švietimo sistemą, buvo 1599 m. Romoje išleistas nuostatų rinkinys *Ratio studiorum*³⁰. Jame išsamiai aptartos visų klasių mokytojų teisės, pareigos ir mokymo metodai, paskaitų tvarka, vadovėliai. *Ratio studiorum* pabrėžta, kad ir žinios, ir krikščioniškos dorybės turi būti perteikiamos metodiškai. Taip pat rekomenduota tobulinti mokinių charakterį, lavinti mąstymo įgūdžius, siekti, kad jie patys aktyviai dalyvautų mokymo procese. Pageidauta, kad bendrą mokytojo ir mokinio pastangų rezultatą vainikuotų *eloquentia perfecta* (tobula iškalba), kuri buvo suprantama kaip kritinio mąstymo ir gebėjimo aiškiai, įtikinamai, laisvai reikšti savo mintis žodžiu ir raštu sintezė.

Retorikos mokymui *Ratio studiorum* puslapiuose skirta daug dėmesio. Skyriuje apie retorikos profesoriaus pareigas (*Regulae professoris rhetoricae*)³¹ nurodomi trys pagrindiniai retorikos mokymo etapai: iškalbos taisyklių išdėstymas, jų įsisavinimas ir tobulinimas, įvairaus pobūdžio žinių, vadinamų *eruditiones* (faktai iš istorijos, geografijos, heraldikos, teisės, psichologijos, archeologijos, politikos, etikos, karybos, biografistikos, religijos, papročių, mitologijos ir pan.), suteikimas.

Kadangi retorikos mokymą sudarė dvi dalys – kūrinių skaitymas bei analizė ir savarankiškas įvairių žanrų kūrinių rašymas imituojant perskaitytus ar pasirinktus kūrinius, – *Ratio studiorum* yra pateikta

²⁹ Žr. Živilė Nedzinskaitė, „Tepaliks kiekvienas šlovę po savęs...“: Motiejaus Kazimiero Sarbievijaus poetikos ir poezijos recepcija XVII–XVIII amžiaus LDK jėzuitų edukacijos sistemoje, (*Senosios literatūros studijos*), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011.

³⁰ *Ratio atque Institutio studiorum Societatis Jesu, Romae*: In Collegio Romano eiusdem Societatis, 1599; žr. Ludwik Piechnik SJ, *Powstanie i rozwój jezuickiej Ratio studiorum (1548–1599)*, Kraków: Wydawnictwo WAM, 2003.

³¹ *Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu*, Turroni: Apud Claudium Michaellem Typographum Universitatis, 1603, p. 133–142.

tokia standartinė bet kokio kūrinio analizės schema³². Pirmiausia mokytojas išaiškina kūrinio prasmę ir pateikia galimus interpretacijos variantus, paskui jis aptaria kūrinio kompoziciją ir meninės raiškos būdus, pateikia panašių kūrinių pavyzdžių, paaiškina su istorija, mitologija, geografija ar pan. susijusias kūrinio realijas, atkreipia dėmesį į atskirų žodžių ir posakių savitumą. Vėliau pateikiamos praktinės užduotys – parašyti kokio nors žanro kūrinį, imituojant perskaityto autoriaus stilių.

LDK jėzuitų kolegijų dėstytojai kūrinius turėjo interpretuoti pagal *Ratio studiorum* nurodytas taisykles: išmokyti tam tikra poezijos ar prozos forma perteikti norimą mintį, išvelgti ryšius tarp skirtingų įvykių, pasitelkiant mitologinius ar istorinius įvaizdžius ir pavyzdžius formuluoti asmenines išvalgas.

LDK kolegijose (Vilniaus, Kauno, Kražių, Gardino, Naugarduko, Nesvyžiaus, Slonimo ir kt.) dėstytojų poetikos ir retorikos paskaitų konspektuose, aiškinant epigramos ir lyrikos teoriją, dažnai cituotos vienaip ar kitaip su Chotyno mūšiu susijusios Sarbievijaus eilės.

Analizuodami epigramas dėstytojai labai dažnai minėjo Chodkevičiui skirtus kūrinius, ypač su jo herbo simboliais susijusias epigramas³³. Kadangi jėzuitų dėstytojų metodika reikalavo ne tik perskaityti kūrinį, bet ir paaiškinti su istorija, mitologija ar kitais dalykais susijusias jo realijas, studentams neišvengiamai buvo pateikiamas ir platesnis įvykių kontekstas, neabejotinai minimi Salaspilio ir Chotyno mūšiai.

Aptardami lyrinę poeziją profesoriai dažnai kaip vienos ar kitos rūšies odės kompozicijos pavyzdį nurodydavo kone visas su Chotyno mūšiu susijusias Sarbievijaus odes. Ypač populiarios, dažniausiai cituojamos ir tapusios savotišku tos rūšies odžių etalonu yra dvi: „Jonui Rudaminai“ (*Lyric*. III, 24) ir „Galezo daina“ (*Lyric*. IV, 4), analizuota šiame straipsnyje. Ištraukos iš „Galezo dainos“ buvo pateikiamos kaip

³² *Ibid.*, p. 141–142.

³³ Išsamiai šios epigramos analizuojamos: Živilė Nedzinskaitė, *op. cit.*, p. 188–189, 197–198.

Ir virš tingios derlingos žemės
Jo įnirtinga liepsna sublyksi,
Tarytum būtų laisvėn ištrūkęs jis,
Palikęs būstą murmančių debesų,
Per vėjams atviras platybes,
Per Akvilono išgriautą mišką.)³⁶

Sarbievijus Rudaminą, pasižymėjusį ir žuvusį prie Chotyno, lygina su žaibo blyksniu, skaisčia liepsna nušviečiančiu juodą dangų. Tad odės pradžia – penki pirmieji posmai – yra skirta vaizdingam žaibo aprašymui. Žaibas perskrieja laukus, kalnus, tarpeklius, gąsdina žmones ir savo kelyje naikina visa, kas pasitaiko. Tik 20-toje eilėraščio eilutėje pagaliau prasideda tikrasis odės, giriančios Jurgio Rudaminos narsą mūšyje ir aiškinančios jo mirties aplinkybes, pasakojimas. Jis prie odės įžangos, pradėtos palyginamuoju žodžiu *kaip* (*qualis*), prijungiamas atliepiamuoju žodžiu *taip* (*talīs*):

Talīs superbis irruit hostibus,
Mortīs decoro pulvere sordidus,
Et per Musurmannos honestam
Explicuit Rudomina pugnam.
(*Lyric*. III, 24, 21–24)

(Taip priešus puola Rudamina narsus,
Mirties garbingom dulkėm nuklotas, jis
Gretas pralaužė musulmonų
Ir įnirtingą pradėjo mūšį.)

Pasitelkdamas žaibo palyginimą poetas vaizduoja, kaip Rudamina įsiveržia į gausias barbarų kohortas, parodęs neregėtą narsą žūva ir taip nusipelno amžinos garbės ir amžino gyvenimo.

Jėzuitų kolegijų auklėtiniai yra pagrindiniai proginės LDK literatūros kūrėjai. Mokyklose išmokę imituoti ne tik Antikos autorių, bet ir savo laiko poetų, šiuo atveju Sarbievijaus, eiles, jie tiesiog natūraliai jas

³⁶ Eugenijos Ulčainaitės vertimas cituojamas iš: Motiejus Kazimieras Sarbievijus, *Lemties žaidimai = Ludi Fortunae*, p. 230.

įtraukdavo į savo kūrinčius. Atskiri Sarbėvijaus eilėraščių fragmentai, susiję su Chotyno mūšiu, buvo cituojami ar įtraukiami į proginės literatūros leidinius, skirtus LDK didikų vestuvėms, laidotuvėms bei paskyrimui į tam tikras pareigas³⁷. Šiuose kūrinčiuose jos dažniausiai tampa epigrafais, kurių pagrindinę mintį proginės poezijos autoriai pratęsia, imituoja, permąsto, išplečia, modifikuoja ar pan. Tikėtina, kad Sarbėvijaus eilių fragmentus jie rinkosi ir kaip tobulus tam tikro literatūros žanro kūrinčius, ir moralinius pavyzdžius, linkėdami, kad jų kūrinių adresatai būtų tokie pat kaip Chotyno mūšio dalyviai, atsispirtų išorės ir vidaus priešams. Chotyno mūšis baigėsi paliaubomis, kurios buvo palankios ir naudingos abiem kovojančioms pusėms. Tikrovėje Lenkijos ir Lietuvos kariuomenei jis labiau buvo panašus į sunkų išbandymą, tačiau poetų kūrinčiuose buvo formuojama visai kitokia nuomonė. Mūšis prie Chotyno virto šlovinga ir „garsia lenkų pergale“ (*celebris Polonorum victoria*).

Taigi apibendrinant galima teigti, kad Sarbėvijaus poezijoje Chotynas buvo pasipriešinimo turkų grėsmėi, bet kokiam blogiui ženklas, simbolizavo krikščioniško ir islamiško pasaulių sandūrą, atspindėjo mesianizmo idėją – priedermę apsaugoti Europą nuo kitatikių priešų (šiuo atveju, musulmonų) įsiveržimo. Abiejų Tautų Respublika vaizduota kaip apsauginė tarp „pusmėnulio“ ir „kryžiaus“ teritorijų esanti užtvara, kuriai sugriuvus iškiltų grėsmė visai Europos civilizacijai.

³⁷ P.vz.: *Universitas maiestatum Europae in scutum regium a principe hymenaeo collecta atque fortunatissimis neosponsis Ser. Domino Jacobo Principi Poloniarum et Ser. Dominae Hedwigi Elisabethae Ameliae Comiti Palatini Rheni [...] ab Universitate et Academia Vilmensi Soc. Iesu praesentata [...] per Michaelē Chreptowicz, Dapiferum Novogrodensem, philosophum absolutum, Vilmnae: Typ. Acad. S. I., 1691; Carolus Magnus generis, virtutis [...] magnitudine suam proponens maiestatem, ad plausum ducalis Hymenaei celssissimi Caroli Stanislai Radziwil [...] nec non [...] Annae Catharinae Sanguszkowna, Vilmnae: Typ. Acad. S. I., 1692; Oriens immortalis gloriae [...] sub parentalia iusta [...] Catharinae Radivilae [...] propositus ab alma Acad. et Universitate Vilmensi S. I. per Hieronymum Godebski, [...] in eadem alma Universitate eloquentiae auditorem, Vilmnae: Acad. S. I., 1695; Septicollis Litvaniae, caput Palaemoniarum Urbium Vilmna [...] Ab [...] collegio et Universitate Academica Vilmensi S. J., Vilmnae: Typ. Acad. S. I., 1723.*

Bene vienintelis tiesiogiai Chotyno mūšiui dedikuotas Sarbievijaus kūrinys yra „Galezo daina“. Jis neatspindi tikrų mūšio įvykių ir realios jo eigos, tačiau atskleidžia XVII a. pradžios bendrąsias ideologines nuostatas, susijusias su Vakarų krikščioniškąja ir Rytų islamiškąja tradicija. Sarbievijus tiki, kad Lietuvos ir Lenkijos Respublikos kariai, pasižymintys tokiomis savybėmis kaip *virtus*, *christianitas* ir *pietas* (drąsa, krikščionybė, pamaldumas), gali ne tik atitolinti, bet ir sunaikinti iš Rytų kylančią grėsmę.

LDK jėzuitų kolegijų dėstytojai, aiškindami literatūros teorijos vingrybes poetikos ir retorikos paskaitose, dažnai pasitelkdavo Sarbievijaus kūrinius, susijusius su Chotyno mūšiu. Kaip sektini pavyzdžiai jie dažniausiai buvo nurodomi aiškinant ir analizuojant epigramas ir šlovinamųjų odžių rūšis, jų struktūrą, galimus kompozicijos būdus. Sarbievijaus eilės Chotyno mūšio tema buvo cituojamos ne vien kaip puikiai atitinkančios XVII–XVIII a. poetikos kanonus, bet ir kaip plečiančios mokinių pasaulėžiūrą ir akiratį, formuojančios vertybes ir žadinančios patriotinę dvasią, puoselėjančios meilę bei ištikimybę tėvynei ir krikščioniškoms vertybėms.

Įteikta: 2011-10-05
Priimta: 2011-12-01

Živilė Nedzinskaitė

VIRTUTE PUGNANT, NON NUMERO VIRI: THE BATTLE
OF KHOTYN (1621) IN THE WRITINGS OF MATHIAS CASIMIRUS
SARBIEVIUS AND IN JESUITS' LECTURES
ON POETICS AND RHETORIC IN THE GDL

Summary

The 1621 Battle of Khotyn, during which the Polish and Lithuanian troops led by the Grand Hetman of the GDL, Jan Karol Chodkiewicz (1560–1621) defeated a much larger Turk army, was not only an important political event, but also became a source of poetic inspiration.

A significant part of Sarbievius' work concerns the victory at Khotyn and the magnates who fought in the battle. In his poetry Khotyn became a symbol of resistant against the Turkish threat and against evil in general. Sarbievius's body of work reflects several aspects of Khotyn: the prelude of the battle (*Sacra lithotesis*, which tells about the cornerstone of the Kražiai church laid prior to Chodkiewicz' departure for the battle); the progress of the battle (*The Song of Galez*, *Lyric*. IV, 4; the ode to Rudamina, *Lyric*., III, 24); the consequences of it, and the thanksgiving upon the victory (the odes to Skumin *Tyszkiewicz*, *Epod.*, 9–12). Throughout almost the whole of *Lyricorum libri* the poet adheres to the view that the danger from the East can be overcome only if the Poles and the Lithuanians unite into one fist and do not quarrel needlessly.

Sarbievius' poems related to the victory at Khotyn were quoted by the instructors in Jesuit Colleges of the GDL in their lectures on poetics and rhetoric. The poems were proffered as examples to follow in the analysis of the type, structure and possible variants of composition of the salutatory ode. Sarbievius' lines about the Battle of Khotyn were praised not only for conforming to the poetic canon of those times, but also for expanding the students' worldview, forming their values and awakening patriotic spirit.